

Variabilitás és változás: a nyelvcserre vizsgálata látszólagos és valóságos időben

1. A pályázat célja és megvalósítása

A szociolingvisztikai kutatás elméleti célja volt feltárni, hogy miként modellezhető a kétnyelvűség variabilitása és változása longitudinális adatokkal a nyelvi változás kategóriájába eső nyelvcserre folyamatában egy magyarországi kisebbség, a kétegyházi románok közösségében. A nyelvcserre folyamatának időbeli dimenzióját tekintve a variabilitás és változás kutatására kiválasztott módszer az eltérő generációk körében végzett megismételt terepmunka volt. A pályázat a tervezettnél megfelelően készült el. A pályázat időszakában és a pályázatra történő hivatkozással megjelent előadásokról és publikációkról összefoglalóan a következők állapíthatók meg. Az OTKA-kutatás elméleti és módszertani eredményei, illetve vizsgálati eredményei 5 nemzetközi konferencián angol nyelven lettek ismertetve (pl. SS18, Southampton, 2010; ISB8, Oslo 2011; ISB9, Singapore, 2013); négy hazai és nemzetközi konferencián magyar nyelven (pl. 16. ÉK, Beregszász 2010; 17. ÉK, Szeged 2012; MANYE Budapest, 2013), hét hazai és romániai konferencián román nyelven (pl. XX–XXIII. Szimpozion Gyula 2010–2013; Iași 2010) kerültek bemutatásra, ezen kívül a Román Akadémián (2012) és az MTA NYTI-ben (2011–2013) összesen négy nagyelőadás keretében. A pályázat lezárásáig a feldolgozott eredményeket részben vagy egészben 17 publikáció foglalja össze, amelyek négy országban, magyarul, románul és németül jelentek meg. Ezek közül 7 lektorált tanulmány jelent meg konferencia-kiadványban, 5 könyvfejezetként, 3 cikk folyóiratokban, továbbá 1 magyar nyelvű és 1 román nyelvű könyv készült el.

2. A kutatás következtetései és elméleti eredményei

A kétegyházi longitudinális nyelvcserrekutatás keretét az a szociolingvisztikai elmélet adta, amely szerint a nyelvi variabilitás és változás a társadalmi összefüggések függvényében értelmezhető (lásd pl. Chambers 2009; Fishman 1970; Kontra szerk. 2003; Labov 1994). A variabilitás és változás vizsgálatokor ennek következtében abból kellett kiindulni, hogy a nyelvcserre kialakulása és folyamata közösségenként, társadalmi csoportonként és egyénenként eltér. Azt kellett kideríteni tehát, hogy mindez hogyan történik és miért. A kutatás középpontjában esetünkben főként a *hogyan történik* állt.

Labov (1994: 83) szerint a valóságos időből nyert adatok értelmezéséhez, származzanak azok panel- vagy trendkutatásból, szükség van egy olyan modellre, amely megmutatja, hogy az egyének hogyan változnak vagy nem változnak életükben, illetve a közösségek hogyan változnak vagy nem változnak az idő múlásával, és hogy mi következik ezek kombinációjából. A vizsgálatban a nyelvcserre elméleti keretét Hamers és Blanc (1989: 176; Borbély 2001: 35) egydimenziós modellje adta. Eszerint a nyelvcserre folyamatában először az egynyelvűség a jellemző a csoport eredeti nyelvén, majd a kétnyelvűség érvényesül a nemzetiségi nyelv dominanciájával, ezt követi az a kétnyelvűség, amelyben a többségi nyelv dominanciája a jellemző, amit újabb egynyelvűség követ. A nyelvcserre longitudinális kutatásában Gumperz (1982: 40) és Fishman (1966: 426) megállapításait követve a nemzetiségi nyelv relatív gyakoriságának visszaszorulása a beszélők egymást követő generációiban és különböző nyelvhasználati színtereken lett összemérve. A nyelvcserre longitudinális kutatásakor többek között hangsúlyt kaptak a következő szociolingvisztikai és kétnyelvűségi kutatási témák: a nyelvválasztás szabályszerűségeinek leírása a generációk és a nemek közötti eltérések tükrében; a két nyelv tudásának megállapítása a beszélők életkori csoportjaiban. Ezen nyelvi jelenségek kapcsolatának vizsgálata a nyelvcserével a „látszólagos” időben gyűjtött adatok alapján történt, továbbá a kétegyházi románok közösségében tíz év után (1990–2000) és húsz év után (1990–2010) megismételt adatgyűjtés alapján a „valóságos időben” is. A longitudinális nyelvcserrekutatás témája volt a *dialektushalál* vizsgálata is, hiszen nem minden

nyelvcseré következménye nyelvhalál, de minden nyelvcseré következménye legalább egy nyelvváltozathalál. A terepmunkák során hanghordozóra rögzített interjúk adatai alkalmasak voltak arra, hogy a veszélyeztetett helyzetben lévő kétegyházi román nyelvváltozatnak egy bizonyos szintű hangtani, morfológiai és szintaktikai archiválása is megtörténjék.

A nyelvcseré folyamat Hamers-Blanc-i modellje (Hamers–Blanc 1989: 176; vö. Borbély 2001: 35) azt mondja ki, hogy a nyelvcseré folyamatában előre haladva a saját (lecserélt) nyelv használata (–) és a kétnyelvűség (–) csökken és a többségi (lecserélő) nyelv használata (+) nő. Ezt a nyelvcseré folyamat-modellt (NYCSF) alkalmazva a nyelvválasztási szituációk longitudinális vizsgálatából kiderült, hogy a felállított NYCSF modell csak a vizsgált nyelvválasztási szituációk egy ötödére érvényesült. Ez az elemzés egy új szempont megfogalmazásához vezetett. Ebből következően az a hipotézis volt megfogalmazható, hogy a nyelvcseré mintázata (–/–/+) elsősorban azokra a szituációkra jellemző, amelyeknél vagy a lecserélt vagy a lecserélő nyelv használata dominál.

Többynyelvű közösségekben a nyelvek dominanciája a fishmani doménekkel (nyelvhasználati színterekkel, szférákkal) írható le (Fishman 1965/2000). A kutatásban alkalmazott nyelvhasználati színterek (pl. otthon, oktatás, egyház, közösség, munkahely, vásárlás) és az ezek alá tartozó nyelvválasztási szituációk (pl. az egyházi színtérhez kapcsolt szituációk: adatközlő–pap, adatközlő–hívőtársak, adatközlő–ima) nem csak a két nyelv funkcionális megoszlása szerint, hanem a nyelvcseré helyzetben megvalósult változások szerint is elrendezhetők. A nyelvcserét a valóságos időben elemezve beigazolódott, hogy a nyelvválasztási szituációkhoz kapcsolt nyelvek használata eltérően változik. Az eltéréseket osztályozva kiderült, hogy egyes nyelvhasználati szituációkban a román–magyar nyelvcseré: visszafordult (a nemzetiségi nyelv használata nőtt), folytatódott (a nemzetiségi nyelv használata csökkent), ambivalens (a nemzetiségi nyelv egynyelvű használata csökkent, de a kétnyelvű nyelvhasználat nőtt), illetve befejeződött (a nemzetiségi nyelv használata megszűnt).

A nyelvcseré folyamatát longitudinális adatokkal vizsgálva kiderült, hogy a társadalmi és a közösségi hatások a nyelvcseré folyamatában eltérő, fokozatos és/vagy oszcilláló változásmozgást eredményeztek. Beigazolódott, hogy a beszélők generációs változásai és a nyelvválasztási szituációk változásai a nyelvcseré folyamatának más-más mutatói. A generációk közötti kétnyelvűségi változások – amelyekért jelentős mértékben a társadalmi változások a felelősek – a nyelvcseré folyamatában a fokozatosságért felelnek. A nyelvválasztási szituációk kétnyelvűségi változásai – amelyekért jelentős mértékben a közösségi változások a felelősek – a nyelvcseré folyamatában az oszcilláló változásokkal voltak kimutathatók. A nyelvcseré folyamatában a fokozatosság és az oszcilláló változás intenzitását a társadalmi és a közösségi változások intenzitásának különbségei szabályozzák.

Egy további elméleti eredmény a nyelvcseré és a nemzetiségi csoportidentitás longitudinális összefüggésére vonatkozik, és immár az 1990–2000–2010-es idősoros adatokra épült a nyelvcseré longitudinális trendjének kontextusában. Az elemzések szerint az adatközlők a három terepmunka idejéhez kapcsolódó, folyamatban lévő „társadalmi, politikai, gazdasági változások konstellációjából kiindulva egyéni módon építik, módosítják, igazítják és értékelik át nyelvvel összefüggő saját identitásukat” (vö. Pavlenko–Blacklegde 2004: 1–2). Az identitáskutatásból származó általánosítások értelmezésekor kiderült, hogy bizonyos adatközlők nem képviselték éppen azt a típust, amelyik a román–magyar nyelvcseré longitudinális trendjét (román > magyar) mutatja. Ez a fajta nyelvi viselkedés a nyelvcserét átélő közösség azon generációjára jellemző, amelyik átmenetet képez a között a generáció

között, akik mindennapjaik során beszélnek a román nyelvet és azok között, akik nem beszélnek. Az eredmények adalékul szolgálnak az ún. primordialista *versus* opcionalista/konstruktivista identitáskategóriák létjogosultságához. Hale (2004) szerint ezek a kategóriák nem segítik értelmezni az etnicitás problémáját, sőt, fontos kérdéseket elfednek. A longitudinális eredmények új megvilágítást adtak a problémának, ezek szerint az identitást nem az egyik vagy a másik kategória jellemzi kizárólagosan, hanem mindkettő. A fiatalokra jellemző válaszok hezitáló stílusban vannak megfogalmazva, változatosak az építő elemek és a külső jegyekre teszik a hangsúlyt (vö. konstruktivisták). A középkorúvá vált adatközlők válaszai ezzel szemben határozottak és az identitást a születéstől fogva meghatározottnak értékelik (vö. primordialisták).

A kutatás a magyarországi közösségek kétnyelvűségét, ezen belül a nyelvek funkcionális használatát, a nyelvtudást és a hozzájuk kapcsolt attitűdöket három vizsgálati dimenzió mentén mutatta be: (i) a közösségek és/vagy beszélőcsoportok (az életkor és a nem szerint kialakítva), (ii) a nyelvhasználati színterek (nyelvválasztási szituációk) és (iii) a valóságos idő. A nyelvcsere folyamatában a beszélők (generációk), a nyelvválasztási szituációk, illetve a nyelvválasztás együttesen, egymással szimbiózisban vannak jelen, ezek a társadalmi, a közösségi, valamint a nyelvi változások együttes időbeli vetületei. A nyelvcsere longitudinális kutatásából, valamint egy korábbi NKFP (vö. pl. Bartha 2006; Borbély 2006) kutatásból nyert eredmények összegzésként a pályázat időszakában lett kidolgozva a kétnyelvű közösségre vonatkozó *fenntartható kétnyelvűség modell* (FKM). Az FKM olyan kétnyelvűségi jelenségekre összpontosít, mint nyelvválasztás (nyelvhasználat), nyelvtudás és nyelvi attitűdök, de kiterjedhet egyéb nyelvi tényezőkre is, mint pl. a közösségben ismert nyelvi ideológiák stb. A modell szerint a kétnyelvűségben érintett nyelveknek – e nyelvi jelenségekkel összefüggésben – szükséges egy kiegyenlített, mellérendelt, nem hierarchikus viszonyrendszert kialakítani, stabilizálni és fenntartani ahhoz, hogy a kétnyelvűség mint állapot megmaradjon. Az FKM pillérei kizárólag a nyelvi viselkedésbeli feltételek. Egy további szintje lehet a modellnek, ha ezek kiegészülnek azokkal a jogi, társadalmi, földrajzi és közösségi feltételekkel, amelyek a nyelvi feltételeket alakítják vagy fenntartják.

4. Módszertani tanulságok

Elsőként meg kell jegyezni, hogy a rendelkezésre álló szakirodalomban nem találunk olyan kutatást, amelyben a kétnyelvűségről, látszólagos és valóságos időben, ugyanaz a kutató tízévente összesen három adatgyűjtést végzett volna. Ezért a pályázatban alkalmazott kutatás módszertana más kutatók számára is hasznosítható tanulságokkal járhat. A longitudinális nyelvcserekutatás felnőtt adatközlőinek kiválasztása az életkor, a nem és az iskolázottság szerint történt, e három változó szerint a felnőtt mintában (T1+T2+T3, N = 218) 5–5 fős alcsoportok lettek kialakítva. 33 felnőtt adatközlővel sikerült mindhárom terepmunka idején interjút készíteni, így csupán ez a panelkutatást képező hanganyagkorpusz 100 órát tesz ki. A három terepmunka gyermek mintáját (N = 126) a terepmunka évében a kétegyházi román iskola felső tagozatosai alkották, vagyis ez a vizsgálat trendkutatás. Készült továbbá 1990-ben és 2010-ben kérdőíves felmérés az iskola tanáraival (N = 17) is. A három terepmunka során 361 adatközlővel készült valamilyen dokumentálható adatgyűjtés (szociolingvisztikai interjú, teszt, kérdőív). A longitudinális kutatás számtalan módszertani tanulsága közül hármat tartok fontosnak kiemelni: nagy mennyiségű és jó minőségű változatos nyelvi adatok; jól megtervezett T1-es minta; precíz kutatási adminisztráció.

Egy longitudinális kutatásban a nyelvi adatgyűjtéshez mindenképpen több módszer együttes alkalmazása a legcélravezetőbb, hogy az adatok mind kvantitatív, mind kvalitatív elemzésekhez kellő mennyiségben és minőségben rendelkezésre álljanak. A nyelvi adatok

összegyűjtésének módja volt: a közösségben történt megfigyelés, a hanghordozón rögzített, nyelvi, nyelvhasználati adatok, kérdőívek és fényképek. A nyelvcsere aspektusai közül a kutatásban – a társadalmi kontextusba ágyazott – következő nyelvi jelenségek kutatására került sor: nyelvválasztás, nyelvi attitűdök, nyelv és közösségi identitás, nyelvi tájkép. Az adatgyűjtések egyik módja volt a felnőtt minta adatközlőivel készült legalább egy óra időtartamú, román nyelvű *szociolingvisztikai interjú* (lásd Labov 1988) magnetofonos rögzítése. A longitudinális nyelvcserekutatás adatgyűjtésének másik módja volt az antropológiában sikeresen alkalmazott beépülés, ami a falu mindennapjainak módszeres megfigyelésére nyújtott lehetőséget (lásd Gal 1979).

Terepmunkát végző empirikus nyelvészek kutatásuk megtervezésekor talán a legtöbbet azon töprengenek, hogy a kutatásba hány adatközlőt vonjanak be. A statisztikusok véleménye az, hogy minél több az adatközlő, annál megbízhatóbb lesz az eredmény. A tanulságok alapján javaslatot lehet tenni arra vonatkozóan, hogy egy longitudinális panelkutatás megtervezésekor hány T1 adatközlőt szükséges bevonni. A gyakorlati tapasztalat az, hogy ha egy megismételt panelkutatást végzünk, akkor a T1 mintát a megismételt minta (T2) *legalább* kétszeresére kell tervezni, s ha két megismételt vizsgálatot végzünk, akkor a T1 minta nagysága a T3 mintának már *legalább* a háromszorosa kell, hogy legyen.

A longitudinális kutatások alapja, hogy az adatok összegyűjtésének körülményei minél kevesebb körülményben különbözzenek. Ennek egyik alapfeltétele, hogy T1-gyel kezdődően a terepmunkák körülményeit és adatait precíz és logikus adminisztráció rögzítse. A számítástechnika 1990 óta hatalmas változáson ment át, ezért a vizsgálat dokumentálásához a papíralapú adminisztráció is elengedhetetlen. Köztudomású, hogy meg kell őrizni a terepfüzeteket, de ezen kívül tanácsos kinyomtatni az irányított beszélgetések kérdőívét, a tesztfeladatokat, a lejegyzett adatokat és a statisztikai eredményeket is.

5. Kitekintés – a nyelvcsere longitudinális kutatásának folytatásáról

A pályázatban összegyűjtött és archivált longitudinális adatok széles spektrumot ölelnek fel. A három terepmunka adatai így mennyiségileg és minőségileg alkalmasak a kétnyelvűség variabilitásának és változásának további rendszerezésére, a kétnyelvűség-kutatás elméletének és módszertanának további feldolgozására.

Felhasznált irodalom

Bartha Csilla 2006. *Nyelv, identitás és kisebbségek. A nemzeti/etnikai identitás fogalmának értelmezései a szociolingvisztikában és egy országos kutatás tükrében. Érték és Valóság. (Egység a különbözőségben – az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek, Budapest, 2005. október 11.)* A Fridrich Ebert Alapítvány budapesti képviselőjének időszakos kiadványa. Hetedik füzet/2006. Fridrich Ebert Stiftung. 57–84.

Borbély Anna 2001. *Nyelvcsere. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében.* Budapest, Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán. http://www.nytud.hu/oszt/tobbnyelvuseg/borbely/nyelvcsere_2001.pdf

Borbély Anna 2006. *Nyelvválasztási szokások a 21. század elején hat magyarországi kisebbségi közösségben. Érték és Valóság. (Egység a különbözőségben – az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek, Budapest, 2005. október 11.)* A Fridrich Ebert Alapítvány budapesti képviselőjének időszakos kiadványa. Hetedik füzet/2006. Fridrich Ebert Stiftung. 85–101.

Borbély Anna 2014 (nyomdában). Kétnyelvűség – Variabilitás és változás magyarországi közösségekben. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest. p. 334.
ISBN 978-963-236-723-1, ISSN 2064-3764 URL: <http://real.mtak.hu/8083/>

Chambers, J. K. 2009. *Sociolinguistic Theory. Linguistic Variation and Its Social Significance*. Revised Edition. Wiley-Blackwell. Printed in Singapore by Utopia Press Pte Ltd.

Fishman, Joshua A. 1965/2000. Who speaks what language to whom and when? *Linguistique 2*: 67–88./In: Li, Wei (szerk.) *The Bilingualism Reader*. London–New York, Routledge. 89–106.

Fishman, Joshua A. 1966. *Language loyalty in the United States: The maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups*. The Hague, Mouton.

Fishman, Joshua A. 1970. *Sociolinguistics: A brief introduction*. Rowley, Mass., Newbury House Publishers.

Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York, Academic Press.

Gumperz, John J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge, Cambridge University Press.

Hale, Henry E. 2004: Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies* 37, 458–485.

Hamers, Josiane F.–Michel H. A. Blanc 1989. *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge, Cambridge University Press.

Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.

Labov, William 1994. *Principles of Linguistic Change*. Volume 1: *Internal Factors*. Oxford, UK–Cambridge, USA, Blackwell.

Pavlenko, Aneta – Blackledge, Adrian eds. 2004. *Negotiation of identities in multilingual contexts*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.